

David Murakami Wood

A panoptikumon túl?

Foucault és a surveillance studies

...hallottam a kulcs
Fordul a zárban egyszer, csakis egyszer
A kulcsra gondolunk, ki-ki börtönében
Gondol a kulcsra, s börtönt létesít.
(T. S. Elliot: Átokföldje, 411–415. sor)

Egyszerűen csak ennyit akartam mondani:
talán semmi sem olyan egyszerű, mint amilyenek látszik.
(Foucault 1994c: 629)

Bevezetés

A *surveillance studies* egy transzdiszciplináris terület, amely többek között a szociológiából, a pszichológiából, az *organization studies*-ből, a tudomány- és technológiakutatásokból, az információtudományból, a kriminológiából, a jogból, a politikatudományból és a földrajzból is táplálkozik. Kialakulásában Rile (1973) és Giddens (1985) mainstream liberális szociológiai megközelítése ötvöződött Zuboff (1998) és Gary Marx (1988) szerint Foucault munkásságával, különösen pedig a *Felügyelet és büntetés* (1990 [1975]) című művével,

Forrás: Beyond the Panopticon? Foucault and Surveillance Studies. In *Space, Knowledge and Power. Foucault and Geography*. Jeremy W. Crampton és Stuart Elden (szerk.). Aldershot – Burlington, VT: Ashgate: 245–263. Copyright 2007 © Ashgate. Hungarian translation © Replika. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Berger Viktor és Kovács Attila. Translated by permission of the Publishers from 'Beyond the Panopticon? Foucault and Surveillance Studies'. In *Space, Knowledge and Power* edited by Jeremy W. Crampton and Stuart Elden (Farnham: Ashgate, 2007), 245–263. Copyright © 2007.

valamint Foucault-nak a Bentham-féle *Panopticon*ról adott elemzésével. Természetesen másféle teoretikus megközelítések is léteznek: marxizmus, Weber, Machiavelli, anarchizmus és szituacionizmus, amelyek mind hasznos utakat nyitnak. Az irányzat elméleti alakulása meglehetősen folyamatos, törések és ellentmondások nélküli történetnek tűnik: az elmozdulás a Foucault-féle panoptikusságtól a „felügyeleti társadalom” koncepciója felé – a „kategorikus gyanúra” (Max 1988; Norris és Armstrong 1999), valamint a számítógépesített és egyre nagyobb mértékben automatizált „társadalmi válogatásra” (*social sorting*) (Gandy 1993; Lyon 2001; Lyon 2014 [2002]) épülő „új felügyelet” (Marx 1988; 2014 [2003]) tendenciái fényében – logikus fejlemények tűnik

Jóllehet mindez némiképp leegyszerűsítő, de hogy a *Felügyelet és büntetés* által nyújtott alapok, valamint a panoptikummal, a panoptikussággal, Foucault-val és a könyvével kapcsolatos elemzések mennyiben képesek a történet ezen értelmezését igazolni, ez lesz a következőkben a fő kérdés. Jelen írásban a *Felügyelet és büntetés* központi érveit veszem szemügyre, körbejárók néhányat a felügyelet koncepciójával kapcsolatos közkeletű kritikákból, majd a kritikákon és az értelmezéseken túlmutató fejleményekre fogok kitérni. Végül Deleuze és a cselekvőhálózat-elmélet ötvözésével további kutatási lehetőségekre fogok rámutatni.

Felügyelet és büntetés

Foucault világossá teszi céljait: a legutolsó mondatból egyértelműen kiderül, hogy a könyv „a modern társadalom normalizáló hatalmáról és tudásának képződéséről szóló különböző tanulmányok történeti háttéréül szolgál” (1990 [1975]: 424). Vagyis a tudás, nem pedig materiális formát öltő dolgok történetéről van itt szó, jóllehet térhez és időhöz kötődő materialitások át lehetnek itatva ezzel a tudással vagy megjeleníthetik azt. Az első oldalakon, azt követően, hogy Damians nyilvános megkínzását és halálát, valamint a Faucher által a fiatal rabok számára felállított szabályokat leírja, Foucault leszögezi, hogy

komplex társadalmi funkcióként fogom fel a büntetést (...), a büntetéseket a politikai taktika perspektívájába helyezem el (...), a büntetés humanizálódásának és az ember megismerésének együttes vezérelvéként helyezem el a hatalom technológiáját (...), [és] megkísérlem a büntető módszerek átalakulásának tanulmányozását, a test politikai technológiájából kiindulva, amelyből a hatalmi viszonyok és a hatalom tárgya kapcsolatának közös története olvasható ki (1990 [1975]: 34–35).

Tudatos kísérlet ez arra, hogy Foucault ezeket a fejleményeket erkölcsi ítéletektől mentesen próbálja megérteni, mivel szerzőként úgy tekint ránk – ezzel együtt pedig saját magára –, mint akik a hatalom egyazon hálózatainak részei. Ezek a hálózatok alkotják azokat a dolgokat, amelyeket mi objektív igazságnak vagy „önmagukért beszélő tényeknek” tekintünk: a hagyományos értelemben vett szabad szubjektum itt hiányzik. Szemben azokkal, akik Foucault-t Orwell-lel vagy Arendt-tel próbálják meg vegyíteni, illetve a liberálisok és a frankfurti iskola pozitív és negatív szemléletét egymással ötvözni, a modern szubjektum az általunk fejlődésnek nevezett jelenség szerves részét képezi – a civilizációs folyamat produktumaként jelenik meg, amely a felvilágosodással vette kezdetét. Ezután Foucault arra tesz kísérletet, hogy ezt az állítólagosan objektív tény elemzés alá vonja, és feltárja összetételét és történetét – egyszerűen: a genealógiáját.

De miért van az, hogy ezt a vállalkozást nyilvánvalóan oly sokan tekintették problematikusnak? Bruno Latour (2005) felhívja a figyelmet arra, hogy a frankofón és az anglofón akadémiai közeget nem csak a nyelvi különbségek, hanem a kommunikációval kapcsolatos hallgatóságos előfeltevéseik is elválasztják egymástól: a franciául publikálók az olvasók esetében olyan szemiotikai ismereteket feltételeznek, amelyek fényében a szöveg egyszerűen mint önmagában való, másrészt pedig mint minden rajta kívül eső dologgal kapcsolatban lévő jelenik meg. A könyvet tehát két szinten, egyrésztől szöveggént, másrésztől pedig interaktivitásként kell olvasni. Ezeket a könyveket Mottier (2001) „könyvbombáknak” vagy a gondolkodást és cselekvést ösztönző eszközöknek nevezi.

De akkor miről szól a könyv? Azt mutatja be, hogy a szuverén monarchikus hatalom (*arkhé*), amely az egyénnel, valamint az egyének összességével kapcsolatban felhalmozott tudás hatására megváltozott, milyen szeszélyes és korlátozott, mégis célzott, látványos és gyakran végzetes hatást gyakorol a testekre. Ezek a racionális, tudományos és humanista reformok átalakították az igazságszolgáltatással kapcsolatos fogalmakat, és a test számára is új helyet jelöltek ki ebben a sémában. Az első rész tehát a kínzás és a nyilvános kivégzés témájával foglalkozik, amelyet olyan hatalomként ír le, amely „nemcsak hogy nem palástolja azt aényt, hogy közvetlenül a testeken gyakorlódik, hanem fölhevül és megerősödik fizikai megnyilvánulásaiban” (Foucault 1990 [1975]: 76; a fordítást módosítottam – *a ford.*).

A második rész a kriminalitás felvilágosult felfogásának kialakulását és a büntetés humanizálódását tárgyalja a 18. században. Ennek a résznek az elején Foucault olyan büntetési formákat mutat be, amelyek az elkövetett bűnt az elkövető testén jelenítik meg. Mivel gyökerei a nyilvános kivégzés aktusáig nyúlnak vissza, a büntetés e típusa megőrizte „mindenkinek leckét adó” jellegét, jóllehet a büntetés ezen „enyhébb” rendszereit hamar leváltotta „a fogva tartás törvénye”, amely „minden jelentékenyebb törvénysértésnél” érvényesült, „hacsak nem érdemelt halálbüntetést” (Foucault 1990 [1975]: 158).

A harmadik részben új elemek jelennek meg; többek között a katona és az általános militarizálódás kerül terítékre, valamint a test kialakulófélben lévő mérnöki tudománya, amely La Mettrie *Ember-gép* című művében is tetten érhető (Foucault 1990 [1975]: 186–187). Az „engedelmes”, repetitív fegyelmező gyakorlatok révén idomítható test fogalmának kialakulásához ezek a tudások mind hozzájárultak. Idáig nyúlnak vissza a modern szubjektum, vagyis a formálható, javítható egyén gyökerei. Foucault itt úgy érvel, hogy „a fegyelmezés a 17. és 18. század folyamán a hatalom általános mintája lett” (1990 [1975]: 188).

Itt nem maga a test, hanem annak térbeli és időbeli felosztása, valamint fegyelmezése érdekes: a tevékenység totális ellenőrizhetőségének céljából az időt kisebb egységekre osztották, ahogyan a tér is oly módon került kialakításra, hogy ne csak a bekerítés, de a felosztás feladatát is el tudja látni. E koncepciók együttes alkalmazása rejlik a termékeny elrendezés kialakításának hátterében, ami a különféle tulajdonságok és entitások osztályozását és „élőképekbe”, „tablókba” történő rendezését jelenti, így lehet ugyanis hasznosságukat maximalizálni (1990 [1975]: 201). A dolgokat meg kell érteni ahhoz, hogy kezelni tudjuk őket, a kezelés pedig a produktivitás előfeltétele. Az összes entitás tér-idejének kezelése magáról az időről kialakított felfogásunkat is megváltoztatta, és megteremtette a „fejlődés” gondolatát. Az emberek „genezise” párhuzamba lett állítva a társadalom „fejlődésével”, amely fejlemény azóta is érezteti hatását.

A formálható szubjektumok kiképzése egy fejlődő társadalmi rendben kétféle „eszköz” alkalmazásával zajlik. Az egyik a hierarchikus felügyelet, amely a katonai táborokban nagy

hangsúlyt kap: „a tábor egy olyan hatalom diagramábrája, amely az általános szem előtt lét alapján működik” (Foucault 1990 [1975]: 235). A másik a normalizáló szankció, amely olyan intézményekben jut szerephez, mint az iskolák és a gyárak. A hierarchikus felügyelet itt nem elegendő; egyfajta „mikro-büntetőrendszer szabályozza az időt”, amely a jogi szabályozás fehér foltjait használja ki, és a büntetés és jutalmazás kettős rendszerén keresztül fejt ki hatását. Ez az eljárás explicitté teszi a normális és abnormális közötti határvonalat – ezt nem represszióval, hanem uniformizálással éri el –, ugyanakkor vizsgálat révén az embereket az alapján is osztályozza, hogy a normálisok közösségén belül mennyit érnek.

De az is látszik, hogy nem a panoptikum a könyv egyetlen központi témája. Sőt még csak nem is az egyetlen példája a panoptikusságnak. Erre nemrég mutatott rá Norris (2003) és Elden (2003), akik mindketten a pestis szerepét hangsúlyozzák, mivel Foucault a panoptikusság kérdésével Vincennes járvány sújtotta városának ellenőrzése kapcsán kezd el foglalkozni. A város táborrá, elzárt térré változik, ahol a hétköznapi szabályok a külső gonosz legyőzése érdekében felfüggesztésre kerülnek:

Ez a zárt, világtól elvágott, minden pontján ellenőrzött tér, ahol az egyének egy helyhez vannak szögezve, ahol a legkisebb mozdulatot is ellenőrzik, minden eseményt följegyeznek, ahol folyamatos írásos munka köti össze a központot a perifériával, ahol a hatalom megosztatlanul gyakorlódik, folyamatosan, hierarchikus alakzatban, ahol minden egyént állandóan kijelölnek, megvizsgálják és besorolnak az élők, a betegek és a halottak csoportjaiba – ebből áll össze a fegyelmező gépezet tömör modellje (1990 [1975]: 269–270).

A lepra azokat a dolgokat reprezentálja, amelyek felett a rendező tekintet győzedelmeskedni igyekszik: az abnormalitást, a rendetlenséget, a káoszt, a szabadosságot. Ez a felfogás korábban a leprásra vetült ki, akit ki kell zárni, száműzni kell. A rendetlenkedőt azonban rendre kell utasítani.

Foucault világosan leírja, hogy „Bentham *Panopticon*ja ennek a kompozíciónak az építészeti alakzata” (1990 [1975]: 273), vagyis annak csak egy aspektusa. Elden (2003: 245–246) azt hangsúlyozza, hogy itt „a hatalmi technológiák kulminálódásáról” van szó, de korántsem „a folyamat kezdetéről”; jöllehet a táborhoz vagy a pestisjárvány sújtotta városhoz hasonlóan a panoptikum messze a legkifejlettebb megjelenési formája a tudás-hatalomnak, de emellett egy másik változást is szimbolizál. Azáltal, hogy a foglyokat egy feltételezett tekintet számára teljességgel láthatóvá teszi, a panoptikum „a hatalom automatikus működését biztosító láthatóság tudatos és folyamatos állapotát gerjeszti” bennük (1990 [1975]: 274). Az uralkodó börtönére jellemző „nyers” hatalomgyakorlással szemben itt a hatalomgyakorlás „finomabb” módozatáról van szó, mert az önmagát figyelő fogoly „saját alávetettsége alapelvéné válik” (1990 [1975]: 276). A változás annak köszönhető, hogy a katonai táborral vagy a járvány sújtotta várossal ellentétben a panoptikum állandósult struktúra. Vagyis normális, nem pedig kivételes. Ez pedig azt jelenti, hogy fogalmi szinten általánosíthatóvá, fegyelmező ostromzárból fegyelmező *diszpozitív*vá válik. Nem arról van szó, hogy mindenütt panoptikumok bújnának ki a földből – ez csak utópia –, de mégis, a panoptikum a kizárástól és az ostromzártól az általánossá váló felügyeletig tartó út legtisztább kifejeződése. A fegyelmezés e formáinak a lényege, hogy a szerzetesi lét és a hadsereg által megkövetelt negatív, korlátozó fegyelmet pozitív, produktív fegyelemmé alakítják át, legfőbb törekvése pedig, hogy „a társadalom legfontosabb, legközpontibb, legtermékenyebb szektoraiban gyökerezzenek meg; hogy valamelyik fő, lényeges funkciójához – a manufaktúrális termeléshez,

a tudás átadásához, a képességek és az ügyesség elterjesztéséhez, a hadi apparátushoz – kapcsolódjanak” (1990 [1975]: 287); fontos továbbá „a fegyelmező mechanizmusok kirajzása” (1990 [1975]: 287), másképpen: átszivárgása rugalmasabb formában az intézményekből az egész társadalomba; végül pedig e korábban részben vallási mechanizmusok állami ellenőrzése a rendőrséghez hasonló szervezeteken keresztül.

Foucault a marxizmushoz és a liberalizmushoz is explicit módon kapcsolódik, amikor amellett érvel, hogy a fegyelmező eljárások alapvetően olyan rendező technikák, amelyek a termeléssel és a munkamegosztással „igen szoros viszonyok együttesét” tartják fenn: „mind-egyikük lehetővé és szükségessé tette a másikat; mindegyikük a másik mintájául szolgált” (1990 [1975]: 300). Ezzel párhuzamosan a fegyelmező mechanizmusok által létrehozott normalitás polgári jelleget öltött, és e társadalmi osztálynak a demokrácia és a jogegyenlőség terén mutatkozó fejlődése a panoptikusság kialakulását is maga után vonta, amely „e folyamatok másik, sötét arcúata” (1990 [1975]: 301). Foucault felveti, hogy vajon a fegyelmezés területén megfigyelhető fejlődést, a panoptikumot miért nem szokás olyan nagyra értékelni, mint a többi történeti fejleményt, a könyvelés vagy a bányaipar újításait, a gőzgép vagy a mikroszkóp megjelenését. És ez nem csak azért volt így, mert „méláttalan” és idegen attól a sikertörténettől, amit a fejlődésről magunkévá tettünk. És ez fontos: ahogyan Roy Boyne megjegyzi, „a felügyelet bármiféle mélyreható kritikája a demokrácia és a jóléti szolgáltatások kritikáját is feltételezné, s így lehetővé válna annak magyarázata, hogy újabb fejleményként a felügyelő hatalom kiépülése miért váltott ki ilyen csekély ellenállást” (2000: 292).

Végül pedig, a 19. század elején, mindez a „javítóhálózat” kiterjedt „szigetvilágává” vált (1990 [1975]: 410), „különböző elemek hálózatává” (1990 [1975]: 423), és a mettray-i gyerekbörtön ennek jó példáját nyújtja: „ez a fegyelmezés legintenzívebb foka, az a modell, amelyben a viselkedés valamennyi kényszerítő technológiája koncentrálnak” (1990 [1975]: 405). De ez is csak egyfajta kulminálás, átalakulás, amely a pszichológia, a pszichiátria és a tudományos orvoslás kibontakozásával egy időben figyelhető meg. *Nem* a panoptikumról van itt szó, hanem intézmények összekapcsolódásáról és egy olyan korszakról, amelyben „az orvostudomány, a pszichológia, a nevelés, a segélyszolgálat, a »szociális munka« nagyobb részt vállal az ellenőrzés és a megtorlás hatáskörében” (1990 [1975]: 422), amelynek következtében kialakul „a büntetés egy bizonyos, mindmáig érvényes művészete” (1990 [1975]: 409). A bebörtönzés nem azt jelenti, hogy minden börtönné alakul, hanem hogy „a börtön specifikussága és összekötő szerepe elveszti létjogosultságukat” (1990 [1975]: 422). „A problémákat sokkal inkább a normalizáló apparátusok nagy áradata jelenti s a hatalom következményeinek kiterjedt volta, ami az új tárgyasítások elhelyezésének következménye” (1990 [1975]: 422; a fordítást módosítottam – *a ford.*).

Kritikák

A *Felügyelet és büntetést* sokan bírálták jelen írással rokon szellemben, a láthatóság szempontjából (lásd Jay 1993; Bogard 1996; Gordon 2002; Norris 2003; Yar 2014 [2003]; Simon 2004), de a hatalom kérdését is sokan napirendre tűzték (lásd Herbert 1996; Porter 1996; Alford 2000). Ez utóbbiak közül többen a kérdés strukturalista–marxista kritikáját adják – jóllehet Coleman (2003) értelmezése ennél árnyaltabb –, és figyelmen kívül hagyják azt a foucault-i érvet, hogy a tényeket nem tudjuk objektíve megragadni, hiszen nem

igaz, hogy „magukért beszélnek”; ezt a kritikát a cselekvőhálózat-elmélet jobban kibontotta (Latour 1999 [1991], 2005).

Aztán azt is sokan felvetik, hogy vajon a valóságban létező börtönök mennyire rokoníthatók a panoptikummal. Ignatieff (1989), Lyon (1993) és Boyne (2000) megjegyzik, hogy Bentham eredeti panoptikumterveit sosem valósították meg. Alford ennél is tovább megy, és amellett érvel, hogy Foucault elméletét aláassa az a tény, hogy az amerikai börtönökben a panoptikusságnak semmilyen jelét nem látni; ezekben csak a ki- és bejáratokat őrzik, és a fogvatartottakra nem sok ügyet vetnek, mivel „az egyik éppen olyan, mint a másik” (2000: 129). Érvelése a következő: „ha az embernek figyelnie kell, akkor ez azt jelenti, hogy hatalma – vagyis az oda nem figyelésben és a közömbösségben rejlő hatalom – egy részét már el is veszítette” (2000: 127). De ez a kritika két, egymással összefüggő okból kifolyólag sem megalapozott. Egyrészt azt feltételezi, hogy amit Foucault ír, az tulajdonképpen a börtönök konvencionális története, nem pedig a modern büntetési rendszer genealógiája. Másrészt, ezt a fajta hatalmat Foucault a könyvében pontosan leírta: ez az uralkodó börtönében tetten érhető „nyers” hatalom. Az a tény, hogy a társadalmakban az elrendezési módok keverednek egymással, hogy a modernitás projektje tökéletlen vagy megbukott (lásd Bauman 1991a; Latour 1999 [1991]), vagy hogy még mindig létezik halálbüntetés, nem kérdőjelezi meg a modern szubjektum genealógiájának lehetőségét. Alford (2000) később megjegyzi, hogy mivel a rabok *premodern* életkörülmények között élnek, ezért nem érdemes a *modern* szubjektum foucault-i modelljén számon kérni, hogy ezt nem írja le pontosan. McCorkhill (2003) szerint léteznek panoptikus börtönök: ilyenek a női börtönök, amelyek célja az erkölcsi átforgatás. Ugyanakkor túlbecsüli azt az ellentmondást, amely a börtönök pszichológiai megközelítése és Foucault felfogása között feszül. Bartky (1988) nyomán helyesen érvel amellett, hogy Foucault a dzsenderszempontra nem vette figyelembe (lásd még Koskela 2000, 2003), ugyanakkor ezt alátámasztani hivatott bizonyítékai inkább a börtönrezsimek leváltó és a könyv végén megjelenő modell érvényességét erősítik.

Sokan – többek között Lyon (1993), Hannah (1997) és Boyne (2000) – azt is megkérdőjelezzik, hogy Foucault egyáltalán helyesen értelmezte-e Bentham *Panopticonját* (1791). Mások pedig a kérdés nem foucault-i olvasatát adják (lásd Himmelfarb 1965; Jacobs 1977; Ignatieff 1989; Markus 1993; Kaschadt 2002). Ugyanakkor manapság igen bevett dolog Benthamet Foucault-n vagy a *surveillance studies* által adott Foucault-olvasaton keresztül értelmezni, Dubbeld (2003) például mintegy mellékesen megjegyzi, hogy a fegyelmező tekintet elképzelését maga Bentham vetette fel, és hogy Foucault a felügyelet efféle módozatát mintegy csak dokumentálta, vagyis belelátja, „beleolvassa” Foucault-t Benthambe.

De talán maga Foucault is hibás volt ebben. Lyon arra az álláspontra helyezkedik, hogy „önmagával ellentmondásba keveredve Foucault a panoptikumot »totalizáló« módon ragadta meg” (1993: 675), Simon pedig amellett érvel, hogy Foucault-nak a panoptikumról adott „erőteljes” és „szemléletes” leírása táptalajt nyújt annak ikonikus leegyszerűsítése számára (2004: 3). Mindazonáltal nem szabad eltekinteni attól, hogy a panoptikum Foucault-nál egyfajta ábraként, nem pedig tárgyiasult dologként vagy összefoglaló elméletként jelenik meg. Az ellen, hogy a panoptikumnak számos korabeli tudós túlzott jelentőséget tulajdonított, Foucault már 1978-ban felemelte a szavát:

Ami elemzéseimnek a panoptikum metaforájára való leegyszerűsítését illeti, úgy vélem, itt két válasz adható. Először is: elég csak összevetni azt, amit írtam, azzal, amit a számba adnak; ha

valaki ezt megteszi, akkor látni fogja, hogy a hatalomról adott elemzésem még csak a *Felügyelet és büntetés*ben sem egyszerűsíthető le erre az alakzatra. Rámutatok arra, hogy a panoptikum utópia volt, egyfajta tiszta forma, amelyet a 18. század végén, a közvetlen és totális hatalom folyamatos gyakorlásának legkézenfekvőbb formájaként dolgoztak ki. Ismertettem ennek az utópiának a megszületését, kialakulását, létokát, és közvetlenül arra is rámutattam, hogy itt ténylegesen egyfajta utópikus elgondolásról van szó, amely abban a formában, ahogyan leírták, sosem valósult meg, és hogy a börtön története – és valósága – éppen azt mutatja, hogy ezt a modellt mindig mellőzték (Foucault 1994c: 628).

Ezen alfejezet hátralevő részében azokat az állításokat fogom megvizsgálni, amelyek a könyvben a felügyelet kialakulásával kapcsolatosak. Akárcsak a börtön esetében, azok, akik a felügyelet történetét vizsgálják, Foucault állításait fenntartásokkal fogadják. Torpey például amellest érvel, hogy jóllehet Foucault megközelítése igen „szuggesztív”, abból „hiányzik az identifikáció technikáinak alapos vizsgálata, amely technikák ugyanakkor létfontosságú szerepet játszottak az állampolgárok és az idegenek közötti különbségtételre épülő modern territoriális államok kialakulásában” (2000: 5). Ez kétségkívül igaz. Foucault-nál a történelem „lendületes” kezelésének van egy nagy hiányossága, mégpedig a megközelítés Franciaország-centrikussága. Benthamet leszámítva a könyv kevés gondot fordít a franciául beszélő országokon kívüli világra, valamint a határok és a határmegvonások kérdésére. Valóban, a kategorizáció és annak politikai technikái kevés hangsúlyt kapnak. A tablókval kapcsolatos fontos észrevételei ellenére Foucault éppen a tér konvencionális megközelítésének biztosít túlzott szerepet. Az a kritika, amely szerint Foucault a dokumentumoknak, „iratoknak”, a határoknak, az állampolgár meghatározásának és felmérésének túl kevés figyelmet szentelt, fontosabb, mint Alford kritikai észrevételei (2000 – lásd feljebb), mivel az imént felsoroltak a modern szubjektum létrejötte szempontjából ugyanúgy létfontosságúak, mint maga a panoptikum. Ebben a kérdésben a cselekvőhálózat-elmélet képviselői, akik előszeretettel támaszkodnak Foucault-ra (lásd lejjebb), jelen esetben pedig John Law (1994) segítségünkre lehet a hiányzó részek pótlásában. Ugyanakkor nem elég csak azt állítanunk, hogy „Foucault nem mond semmit valamely problémáról”; emellett azt is meg kell mondanunk, hogy ez a probléma miért fontos a szubjektivitás és a hatalom szempontjából.

A *surveillance studies*-on belül látszólag az egyetlen általánosan elfogadott „tény” Foucault-val kapcsolatban, hogy nem fordított figyelmet az újabb, különösen pedig a digitális technológiák szerepére. Lyon kiemeli: „érdekes módon úgy tűnik, Foucault-nak nem volt mondanivalója azzal kapcsolatban, hogy a panoptikus felügyelet milyen szerepet játszik abban, ahogyan különösen az 1960-as évektől kezdve a számítógépeknek köszönhetően az adminisztratív hatalom megerősödik és szétterül” (1993: 659). Haggerty és Ericson (2000), Mottier (2001) és Morgan (2004) egyetértenek ezzel az észrevétellel. Erre a kérdésre később még visszatérünk.

Torpey ugyancsak kritizálja Foucault-nak a börtönről adott leírását, amelyről szerinte „rémálomszerű, disztópikus, sőt abszurd képet” fest (2000: 16). Lyon (1993) ugyancsak Foucault fogalmazásmódját bírálja, de nem veszi észre, hogy itt legalábbis Foucault kifejezetten még a 18. század végéről és a 19. század elejéről beszél. Ez a kritikai észrevétel a mű egészét figyelembe véve csak részben állja meg a helyét, mivel a hatalom jellegében bekövetkezett változásokat és az erkölcsi ítékezés hiányát szándékosan figyelmen kívül hagyja. Foucault nem vádolható azzal, hogy a börtönt teljességgel negatív fejleményként, morálisan a nyilvános kínzás kegyetlenségénél is tarthatatlanabb fegyelmezési eszközként állítaná be, vagy

hogy a „felügyeleti társadalmat” teljességgel elviselhetetlen és totalitárius elnyomásként fogná fel. Ehelyett inkább azt hangsúlyozza, hogy a felügyelet és a „felvilágosodás” fejleményei szétválaszthatatlanul összekapcsolódnak egymással, jóllehet ez egyiket sem teszi kevésbé valószínűvé. A könyvet szöveggként kell értelmezni, és a sajátos fogalmazásmód háttérben fel kell fedezni a szemiotikai szándékot, még akkor is, ha ezzel csak fel akarja hívni a figyelmet valamire; a disztópia ebben létfontosságú szerepet játszik.

Mindazonáltal, ahogyan arra Deleuze (1997 [1990]), Staples (1994), Lianos (2003), Norris (2003) és Elden (2003) felhívják a figyelmet, itt egy történetiségbe ágyazott projektről van szó. Éppen ezért igen furcsának tűnik, hogy azok, akik a felügyelet kérdésével majdnem két évszázaddal 1840 után foglalkoznak, bármiféle új szociotechnológiai fejlemény értelmezéséhez a panoptikusságot használják elméleti kiindulópontként, mintha a tudás-hatalom szempontjából semmi sem változott volna. Ehelyett inkább a Foucault által alkalmazott *módszert* kellene követniük, figyelmüket pedig a büntetési technológiákban, illetve a hatalom és tárgyának viszonyában végbemenő, egymástól elválaszthatatlan változásokra kellene összpontosítaniuk. Ez nem azt jelenti, hogy Foucault-nak mindenben igaza lett volna, de az a bíráló, amely szerint Foucault figyelmen kívül hagyta a modern technológiákat, nem lehet több egyszerű ténymegállapításnál, amely további elméleti munkára ösztönöz. Mai világgunkkal kapcsolatban legfeljebb csak irányt mutathat.

Ugyanakkor ezt a képet bonyolulttá teszi az a tény, hogy jóllehet Foucault a *Felügyelet és büntetés*ben nem fogalmaz világosan a kérdésben, másutt azonban egyértelművé teszi, hogy a panoptikusságról adott leírása ténylegesen a modern társadalom felügyeleti rendszerére utal. Elder szerint Foucault „a panoptikusság összefoglaló terminusa alatt a fegyelmező társadalmat érti” (2003: 247), mégpedig azért, mert a „rendfenntartás” fogalmát „a társadalom kormányzásához szükséges általános szabályokként” ragadja meg (2003: 247).

Foucault egy 1973-as előadásában a következőket mondta:

A panoptikum egy társadalom utópikus leírása és a hatalom egy olyan formája, amely alapvetően egybevág azzal a társadalommal, amelyben ma élünk. Egy olyan vízióról van itt szó, amely tényleg megvalósult. A hatalom hatalmának e típusát nyugodtan nevezhetjük panoptikusságnak. Olyan társadalomban élünk, amelyet átszó a panoptikusság (Foucault 1994b: 594).

Ez alapvetően eltérő álláspont ahhoz képest, mint amit a *Felügyelet és büntetés* legvégén a börtön és a szaktudás által gyakorolt professzionizált ellenőrzés kapcsán elmond. De ez persze nem része a szövegnek.

Kifutási lehetőségek

A panoptikusságon túl

Lyon (1993) felteszi a kérdést, hogy vajon ki lehet-e terjeszteni vagy lehet-e egyáltalán alkalmazni a panoptikumot a mai társadalmakra. Elden amellelt érvel, hogy „nem is annyira a panoptikum tekinthető a fegyelmező, felügyeleti társadalom modelljének; inkább a felügyeleti társadalom (*surveillance society*) az, amely – szélsőséges esetben – panoptikumává változik” (2003: 249–250). A következőkben azokat a kísérleteket fogjuk megvizsgálni, amelyek

a panoptikumot és a panoptikusságot megpróbálják eloldani attól a formájától, ahogyan a *Felügyelet és büntetés*ben megjelenik.

Lyon óvatosan fogalmaz, amikor azt állítja, hogy „az elektronikus felügyelet bizonyos megjelenési formáiban magában hordozza a panoptikusság némely vonását” (1993: 674) – itt főként a vásárlók megfigyelésére kell gondolni. Hannah úgy érvel, hogy Foucault „sosem határozta meg pontosan, hogy a láthatóság panoptikus logikájának mi módon kell átalakulnia ahhoz, hogy hatékonyan működjön egy olyan környezetben, amelyben a megfigyelt szubjektumok nincsenek állandó bezártságra ítélve” (1997: 344). Őt annak tökéletlen panoptikussága érdekli, ami „már normális”, és a szabadon élőkét kívánja összevetni a bezártságban élőkkel, jóllehet a nagyvárosi panoptikum tökéletlensége ellenére „az autoritatív szubjektum tökéletes egységessége a mai társadalomban nem szükséges a normalitás viszonylag hatékony kikényszerítéséhez” (1997: 353).

Simon (2004) felveti, hogy ez a tökéletlenség tulajdonképpen az egész projektet aláássa, mivel az ember nem a „már normálissá váltra” kíváncsi, és „azokat az egyéneket akarja megtalálni, akiknek a legnagyobb esélyük van arra, hogy e megtalálási kísérlet alól kivonják magukat” (2004: 8). A panoptikum esetében a bezártság ténye tehát alapvető fontosságú, márpedig az utcákra ez nyilvánvalóan nem igaz. Norris és Armstrong (1999), valamint McCahill (2001) amellett érvelnek, hogy a zárt láncú térfelügyelőrendszerek (*CCTV cameras*), jóllehet számos egyéb következménnyel járnak, de a nagyvárost nem változtatják panoptikumká. Ezzel Koskela nem ért egyet: a modern nagyváros igenis hatalmi tér, és „a térfelügyelő kamerákon keresztül a hatalom panoptikus hatalomtechnikáit elektronikusan kiterjesztették, városaink pedig hatalmas panoptikumokká változtak” (2000: 243). Koskela felfogásában Foucault és értelmezői alapvetően a hatalom térbelivé válására helyezték a hangsúlyt a hatalomnak a térre gyakorolt hatásával szemben, mivel Foucault amolyan általános mérnöki szempontból konceptualizálta a teret.

Ugyanakkor a panoptikum *par excellence* új kibontakozási terepe nem a nagyváros vagy a munkahely lett,¹ hanem az adatbázisok „panoptikus jellege” (Gandy 1993). Poster (1990, 1996) az adatbázisokat elektronikus „szuperpanoptikumokként” jellemezte. Mivel nincsenek helyhez kötve, és közvetítő szerepet töltenek be, az adatbázisok formálisan senkit sem korlátoznak, hanem Poster felfogásában inkább „performatív gépezetek, amelyek visszakereshető identifikációkat hoznak létre” (1996: 186). Nem egyszerűen csak az engedelmes testre gyakorol hatást, hanem teljesen új elektronikus „szubjektumokat” is létrehoz. De vajon milyen szempontból tekinthetők az adatbázisok panoptikusnak? És akkor a börtön újabb felfogása vagy a korábbi ábrák, mint a „tabló” vagy a „vizsga”, miért nem tekinthetők annak? Bauman (1991b) szerint az adatbázisok nem tekinthetők fegyelmező eszközöknek, egyszerűen csak a hitelességet alapozzák meg. Jóllehet a hierarchikus szerveződés és a normalizáció egy újabb eszköze, az adatbázisnak nincs köze a panoptikussághoz. Ezt az elképzelést a technológiai újdonságok (a „fájl”) sugallják, amelyek figyelmen kívül hagyását Torpey Foucault-nak felrója. Nem valószínű, hogy ha Foucault történeti genealógiai elemzését a 20. századra is kiterjesztette volna, akkor az adatbázisokat szuperpanoptikus jelenségekként írta volna le. Az „adatbázist” inkább egyfajta sajátos politikai technológiának, ábrának, az elrendezés egy elvének tekintette volna, amely a tudás-hatalom sajátos téridejéhez köthető.

1 Itt még csak futólag sem tudunk kitérni a munkahelyi felügyelettel kapcsolatos rendkívül szerteágazó irodalomra.

Ha az ember meg kívánja haladni a könyvben foglaltakat, akkor erre kétféle lehetősége adódik: egyrészt a könyvben felvázolt tematikus és módszertani nyomvonal mentén továbbhaladva, másrészt Foucault más műveinek felhasználásával. Véleményem szerint a legproduktívabbak azok a meghaladási kísérletek, amelyek Deleuze munkásságából bonthatók ki.

Az első megközelítés a fogyasztói társadalom felé történő elmozdulás fontosságát hangsúlyozza, és a csábítás és az elnyomás Bauman által felvázolt fogalompárjára épít. Staples (1994) például amellett érvel, hogy ezzel falakat lehet lebontani, a dolgok pedig porózusakká válnak, és mindennek nem csak a szórakoztatáshoz, de az élvezetes felügyelethez is köze van (Lyon 1993; Weibel 2002). Elmer ezt úgy látja, hogy „a fogyasztóknak nem csak fegyelmezésben van részük: az eléjük táruló képek és árucikkek ismerős világa révén *jutalmazva érzik magukat*, míg *büntetve vannak* azáltal, hogy dolgozniuk kell, illetve, ha ki akarnak szállni a körforgásból, akkor másfajta és ismeretlen árucikkekkal találják szembe magukat” (2003: 245). Végül pedig alapul véve mindazt, amit Foucault a polgárságnak a fegyelmezésben játszott szerepéről könyvében és másutt leírt, Hunt több évig tanulmányozta a fogyasztást a fegyelmezés és a szabályozás szemszögéből (1996, 1999). Arra a megállapításra jutott, hogy „az erkölcsi szabályozás projektjei kulcsszerepet játszottak a középosztályok politikájának artikulálásában” (2004: 563).

Egy harmadik megközelítés a technológiai fejlődésre összpontosít; lásd például Graham (1998) az automatizálásról, Norris et al. (1998), valamint Graham és Wood (2003) az algoritmikus felügyeletről, Jones (2000) a „digitális uralomról”, Introna és Wood (2004) az arcfelismerésről, Staples (1994) és Nellis (2005) az elkövetők elektronikus megjelöléséről. Posterre (1990), Marxra (1988) és természetesen Lyonra alapozva azt állítják, hogy a különböző új technológiák a felügyelet új formáit és minőségeit termelték ki magukból, de elméleti forrásukat Gilles Deleuze genealógiai gondolat kísérlete jelenti. Deleuze úgy véli, hogy a fegyelmező társadalmakban végbemenő változás a második világháborút követően felgyorsult, és a fegyelmező intézmények helyét, amelyek mostanság „általános válságban vannak” (1997 [1990]), az *ellenőrzés társadalmi* vették át. Míg a fegyelmezés analóg és kényszerítő jellegű, addig az ellenőrzés digitális és szabályozó (*modulating*). Az *ellenőrzés diszpozitívja a kód*: az ellenőrzés digitális nyelvezetét pedig, amely az információhoz való hozzáférést vagy hozzá nem férést meghatározza, kódok alkotják. Itt már nem tömeg és individuum megkülönböztetéséről van szó. Az egyének dividiuumokká (*dividual*), a tömegek pedig mintákká, adatokká, piacokká vagy adatbankokká változnak. Ezek a dividiuumok egyrészt a modern szubjektum régi fizikai valójában, másrészt pedig, ahogyan Poster mondja, adatbázisok többszörös szubjektumaiként is léteznek. Poster és Deleuze között az a legfontosabb különbség, hogy míg az előbbi ezt a négyzetes szöveget próbálja meg beverni a panoptikusság kerek lyukába, addig Deleuze egy újfajta körprofilú szöghöz, új *diszpozitívhoz* folyamodik. A humán és társadalomtudományok komoly érdeklődést mutattak a kód fogalma iránt, azonban itt a szónak inkább csak egyfajta metaforikus használatáról van szó, költészetről vagy szabadon lebegő dolgokról, amelyek meghatározatlan módon szűrődnek be a mindennapi életbe. Vannak azonban figyelemre méltó kivételek, például Thrift és French (2002), az amerikai jogtudós Lessing (2000), valamint a média Gallowayhez (2004) hasonló kritikai teoretikusai. Galloway a „protokoll” terminus használata mellett érvel, amelynek segítségével szerinte az internet kiterjedt hálózataról pontosabb ábrát lehet ké-

szíteni: a képesítő korlátozások (*enabling restrictions*) látszólag ellentmondásos fogalma azt jelenti, hogy társadalmunk a teljes vertikális ellenőrzés mellett egyre inkább a tökéletes horizontális szabadságra épül, és egyre inkább ez határozza meg azt, hogy kik vagyunk. Galloway Foucault szuverenitásra épülő államától és a modern szubjektumtól az információs társadalmon keresztül egészen a protokoll által vezérelt ellenőrzés társadalmáig kalauzolja az olvasót, sőt egy lehetséges „bioinformatizált” jövő képét is felvázolja. Staples egyetért Deleuze történeti elemzésével, azonban ahelyett, hogy az adatbázisokra és a divídiumokra fókuszálna, azt hangsúlyozza, hogy „a fegyelmezés új ökonómiája általánossá vált felügyelet és ellenőrzés” (1994: 649) formájában képes áthatolni a falakon, de továbbra is a testet veszi célba. Lyon már a technológiai fordulat keretein belül ugyancsak igyekezett a testet állítani a figyelem középpontjába, és arra koncentrálni, hogy az új technológiák hogyan kapcsolódnak össze a testiséggel, valamint a biometriára, amelyet újfajta vizsgálatoknak kell alávetni (Lyon 2001, 2002). Staples és Deleuze felfogásában „mindehhez már nincs szükség a tér építészeti lehatárolására” (Staples 1994: 653), ugyanakkor a teret továbbra is lehetséges és szükséges kisebb szegmensekre tagolni.

A harmadik főbb irányzat képviselői figyelmüket a vizuális és tömegmédiára összpontosítják. Fontos kiindulópont számukra Mathiesen (1997) nézőtársadalom-fogalma (*viewer society*), illetve a szinoptikon (sokan figyelnek keveseket), amely a tudatok felett gyakorol ellenőrzést. Simon szerint a szinoptikon megoldással szolgálhat arra a rejtvényre, amelyet „a panoptikum mint totalizáló rendszer képtelen megoldani, mivel nem áll rendelkezésére egy hasonlóan kifinomult kulturális apparátus, amely folyamatosan emlékezteti a polgárokat arra, hogy megfigyelik őket” (2004: 14). Ugyanakkor, ahogyan láthattuk, a panoptikum már a kezdetektől fogva, vagyis Benthamnál és Foucault-nál is magában hordozta ezt a színházi jelleget. Elmer (2003) szerint e megközelítések a nézőség (*spectatorship*) irányába elfogultak, és nem képesek észrevenni, hogy a szinoptikusság és a panoptikusság hogyan ágyazódik egymásba.

A második vizuális megközelítés a hiperrealitás és a szimuláció baudrillard-i fogalmaira alapoz. Baudrillard (1983, 1987 [1977]), Bogard (1996) és Pecora (2002) emellett érvelnek, hogy a szimuláció és a felügyelet egyre szorosabban egymásba fonódik, és hogy a szimuláció és a megelőző felügyelet irányába történő elmozdulás a panoptikumot szükségtelessé (vagy kevésbé szükségessé) teszi. Ugyanakkor Hope úgy véli, hogy a szimuláció hatása korlátozott: „jóllehet a szimuláció a társadalmi rend és az önfegyelem irányába hat, az egyéneket nem teszi cselekedeteikért felelőssé” (2005: 362). Graham (1998) bírálja Bogardot, hogy a társadalmi-térbeli viszonyokat nem vonja empirikus vizsgálat alá. Graham a legújabb információs technológiákkal kapcsolatban a felügyelet és a szimuláció párhuzamos kibontakozását elemzi, mégpedig annak négy főbb csapásirányát: a hálózatokat, a számítógépek teljesítményét és kapacitását, a vizualizáció és a szimuláció felé történő elmozdulást és a „georeferáló” rendszerek – GIS, GPS, virtuális/intelligens környezetek – terén végbemenő fejlődést vizsgálva. A hangsúlyt az egyre fokozódó szimultaneitásra helyezi, amelynek köszönhetően „eltűnik a virtuális és a valós ellenőrzés közötti különbség” (Bogard 1996: 9). A felügyelet és a szimuláció (valamint a stimuláció) összekapcsolódását korábban már Shearing és Stenning (1985) is elemezték, és emellett érveltek, hogy a panoptikum helyét egyre inkább a Disney World fogja átvenni.

Elden (2003) és Ventura et al. (2005) álláspontja szerint Foucault-nak a kormányzatisággal (*gouvernementalité*) kapcsolatos kései munkái inspirálóan hatnak. Egyesek, például

Hunt (2004), ezt marxista perspektívába próbálják meg beágyazni, míg mások, többek között Stenson, a kormányzatiság realista koncepciója mellett szállnak síkra, főleg a „biopolitika és a szuverén felügyeletért folyó harc” elgondolására alapozva (2005: 280; lásd még Foucault 1999 [1984]). Garland (2001) is hasonló felfogást képvisel.² Ezt a megközelítést gyakran kiegészíti a kapitalizmusban az 1970-es években végbemenő változás és a neoliberais dereguláció hangsúlyozása, amely a kockázat társadalmával (Beck 2003 [1986]; Douglas 1996) is összeköthető. Stenson (2005) szerint a nehezen meghatározható veszélyforrásokat kockázatokként azonosítjuk, amelyek e fenyegetések megelőzése vagy elhárítása céljából felhatalmazást adnak a népségeket újfajta feltérképezésére (Rose 2000).

A kockázattársadalom az önmegfigyelésnek is új lendületet adott. McGillivray (2005) úgy véli, hogy túl nagy hangsúlyt helyeztek Foucault korai munkáira, valamint az engedelmesség és a fegyelmező társadalom fogalmaira, jöhetnek későbbi írásai, így például a *Szexualitás története III – Törődés önmagunkkal* (Foucault 2001 [1984]), sokkal érdekesebb felismerésekkel szolgálnak az önkitaljesítő és reflexív szubjektumokkal kapcsolatban. Armstrong a (fekvébeteg-ellátást, majd a kórházi orvoslást leváltó) felügyelő orvoslás kialakulását körvonalazza, amely mindenkit orvosi szubjektummá változtat, és a betegek vállára helyezi a felelősséget abban, hogy önmagukról gondoskodjanak: „a felügyelő orvoslás számára az lenne az igazi győzelem, ha mindenki magáévá tenné” (1995: 400). Ennek alapja a patologizálás és az éberség; e megközelítéssel kapcsolatban Vaz és Bruno arra a következtetésre jutnak, hogy az önellenőrzés alapjai az „olyan szubjektumok, akik képesek saját cselekedeteiket, szándékaikat, vágyaikat és örömeiket a történetileg előállított »igazságok« fényében megítélni (2003: 279). Abban pedig egyetértenek, hogy ez nehezzé teszi az ápolás és a felügyelet kérdésének vizsgálatát és megteremti a kizárás új lehetőségeit.

Foucault-n túl

Akkor tehát „felejtjük el Foucault-t” (Baudrillard 1987 [1977])? Lyon úgy véli, hogy a panoptikumhoz hasonló modellek „nem biztos, hogy segítségünkre vannak abban, hogy a felügyelet problémáját a jelenben megérthessük” (2003: 4), és hogy a társadalmi osztályozás (*social sorting*) kevésbé bámulatos technológiáira, valamint a hálózati felügyelet kérdésére több figyelmet kellene fordítanunk.

Ez a hálózati felfogás ugyanakkor egy bizonyos területen lehetővé tette Foucault teljes meghaladását. Az egyik lehetőséget a Foucault kortársainak számító Deleuze és Guattari (1987) *rizómákkal* kapcsolatos elképzelése jelenti; ezek olyan hálózatok, amelyek bármelyik pontjukon képesek más hálózatokkal összekapcsolódni. Másik fogalmuk az *assemblage* (kb.: együttes); ez heterogén tárgyak összekapcsolódását és egységként történő működését jelenti, amely az áramlásoknak nagyobb állandóságot kölcsönöz. Itt nagyrészt Haggertyre és Ericsonra (2000) támaszkodhatunk. Anélkül, hogy részletes kritikát fogalmaznának meg, számos, a *surveillance studies* tárgykörébe tartozó írást elutasítanak, mondván, azok „jöllehet egyre több példát hoznak a totális vagy félelmet keltő felügyeletre, de teoretikus szinten nem sok újat mondanak” (2000: 607). Álláspontjuk szerint a késő modernitásban „a felügyelet hierarchiája rizomatikus nivellálódásának lehetünk tanúi, ami azt jelenti, hogy olyan

² Garlandot Voruz hevesen bírálta neofoucault-iánus szellemben, szemére vetve, hogy a genealógiai és az egyszerű történeti elemzést összetéveszti egymással.

csoportok, amelyek korábban kívül estek a rutinszerű felügyelet hatókörén, egyre inkább megfigyelés alá esnek” (2000: 606). A panoptikus nagyváros víziójával összhangban többé-kevésbé tendenciaszerűen úgy vélik, hogy ez a folyamat az „eltűnés eltűnéséhez” fog vezetni, mivel a nagyváros által korábban biztosított anonimitás megőrzése egyre nehezebbé válik. Ezt a fogalmi megközelítést Sean Hier (2003) kiterjeszti: a jóléti rendszerek elemzésén keresztül a felügyelet decentralizáló és demokratizáló hatását vonja vizsgálat alá.

A nivellálódó hierarchiák esetlegesen demokratizáló hatásával szemben Graham úgy véli, hogy „a gondot az jelenti, hogy a jövőbeli megfigyelő-szimulációs technikákba szubjektív normatív előfeltevések fognak beágyazódni a befogadás és a kirekesztés számítógépesített kibernetikus rendszerein belüli fegyelmeléssel kapcsolatban, amelyekből az emberi mérlegelésnek még a lehetősége is el fog tűnni” (1998: 499). Boyne szerint „ezt valóban kevesen vitatnák” (2000: 299), de a totalizáló forгатatókönyveket maga Graham is elutasítja. Ugyanakkor Lianos (2001; vö. Lianos és Douglas 2000) határozottan amellet érvel, hogy a fogyasztók, a társadalom és a társadalmiság igényeinek hatékony kielégítése a „nem szándékolt ellenőrzés” kialakulását eredményezi, ami azt jelenti, hogy a társas interakciók egyre inkább olyan szociotechnikai környezetben mennek végbe, amelyeken belül az egyezkedésre nincs lehetőség. Lyon már korábban, 1993-ban arra hívta fel a figyelmet, hogy a hatékonyság szempontja mintegy nem szándékolt következményként a társadalmi ellenőrzés fokozódásához fog vezetni, ugyanakkor az „Automatizált Szociotechnikai Környezeteknek (ASZK) a Lianos által képviselt térszemléletű megközelítése, amely sok mindenben rokonítható Thriftnek és Frenchnek (2002) a „tér automatikus előállításával” kapcsolatos fejtegetéseivel, termékeny fogalomnak tűnik, amelyet Norris (2003), Graham és Wood (2003), valamint Murakami Wood és Graham (2006) is kiindulási pontnak tekintettek.

Végül van még a posztfoucault-iánus elméletnek egy irányzata, amely nemcsak hogy gazdagabb, de praktikusabb és világosabban követhető is, mint a *surveillant assemblage* (kb. felügyelő együttes), emellett nem jellemző rá az a technológiai fetisizmus, amelyre a „tér automatikus előállításával” kapcsolatos érvek legjobb szándékaik ellenére hajlamosak voltak. A cselekvőhálózat-elmélet (Latour 2005) a hatalom megértésére irányuló egyetlen átfogó posztfoucault-iánus kísérlet, amely amellet érvel, hogy a társadalom mindig emberi és nem emberi cselekvők bonyolult szövédékeiből (cselekvői hálózatok) jön létre, és korántsem adottként vagy előfeltételként jelenik meg, ahogyan az sem állítható, hogy kizárólag „emberek” alkotnák. Boyne (2000) és Simon (2004) hivatkoznak ugyan Latourra, de a cselekvőhálózat-elméletnek a társadalomtudományokon belüli elterjedtsége ellenére nagyon úgy tűnik, hogy saját többszerzős munkáimon (Donaldson és Wood 2004; Murakami Wood és Graham 2006), illetve Ball egy írásán (2002) kívül más nem foglalkozott azzal, hogy a cselekvőhálózat-elmélet a felügyelet problematikájával hogyan hozható közös nevezőre. Ball az interakcionista megközelítés mellett száll síkra, amely hangsúlyozza, hogy a felügyelet minden formájának háttérében emberek és nem emberek összekapcsolódásai állnak. A felügyelet technikai architektúrájának eldologiasítása ellen érvel, ami elválasztja egymástól a társadalmiságot és a technikát, és így elméleti szinten a felügyelet gyakorlatának négy közös elemét bontja ki: a materiális elemek *reprezentációja* a technológián keresztül; a *jelentés* (avagy „az adatok, szubjektumok, kategóriák és kultúrák értelmezései a felügyelet minden egyes területén”); a viszonyok *manipulációja* a cselekvőhálózatban; végül az *intermediáció*, amely a cselekvőhálózatot fenntartja. Munkáimban arra kerestem a választ, hogy a megfigyelő gyakorlatok hogyan rekonstruálják egyidejűleg a határokat és a tudást. Ehhez Foucault

„abnormális” fogalmát vettem alapul, mint „különös materialításokat”, amelyek kialakulásukat annak köszönhetik, hogy a megfigyelés szubjektumai képesek a kategoriális megközelítésekkel szembeszállni (Donaldson és Wood 2004), a felügyeletre pedig nem egyszerűen úgy tekintek, mint ami kizárólag emberekre irányul, hanem az aktánsok és a határok közötti mindenféle viszony számot tarthat érdeklődésemre. Ez azt jelenti, hogy egyes helyek és az e helyekhez fűződő, kategorizáció révén kialakuló viszonyok meghatározása, a (térbeli és identitásbeli) határok fenntartása, valamint a megfigyelés és a kikényszerítés kérdése érdekel (Murakami Wood és Graham 2006).

Konklúzió

Simon (2004) úgy véli, hogy „a surveillance studies túllépett Foucault-n annak feltérképezésében, hogy az individualizált emberekről megszerzett információt hogyan rendezik, hogyan módosítják, és hogy ezek az információk hogyan befolyásolják, ellenőrzik ezen emberek életkilátásait”. Ez főleg Lyon, Norris, Graham és azok esetében igaz, akik ennek érdekében komoly kritikai tevékenységet fejtettek ki és empirikus vizsgálatokat végeztek.

Mindazonáltal a felügyelet problémájával foglalkozó tudósok közül sokan túlzott elvárásokat fogalmaznak meg. A nehézségek olykor a sekélyes teoretikus eklekticizmusból táplálkoznak. Máskor a panoptikumot csak az identitást jelző kitzűzőnek tekintik: ezzel önmagában nincsen semmi gond, csak az jelent problémát, ha a panoptikummal a *Felügyelet és büntetés*re vagy Foucault-ra akarnak utalni, és valamely szerző csak szalmabábként használja, amelyet ledöntve saját megközelítését helyezi piedesztálra. A panoptikum továbbra is hasznos alakzatnak tekinthető, jóllehet nem gondolhatjuk minden új technológiáról, hogy az a panoptikum újfajta megtestesülése, ahogyan a panoptikusság fogalmával sem írható le minden szituáció. Maga Foucault sem gondolta így, ezért a hatalom-tudás leírására több ábrát is használt. Staples (1994) hangsúlyozza, hogy semmi sem vész el: „ezekre az új alkalmazásokra úgy lenne érdemes tekintenünk, mint amelyek megannyi leágazásai a felügyeletet gyakorló hatalomnak, amely átjárja, gyarmatosítja és összekapcsolja egymással a korábban létező formákat”, amelyek nyoma megmarad (Hunt 2004), és alkalmasak lehetnek arra, hogy életre keltsük és adaptáljuk őket, vagy egyszerűen csak tér- és időspecifikus módon tovább éljenek. Boyne (2000) kétségtelenül jogosan veti fel, hogy vajon mekkora mértékben tekinthető életünk „prepanoptikusnak”, és ezen a ponton Baumannal (1991a) és Latourral (1999 [1991]) kerül közös platformra, akik a modernitás projektjének sikerességét kérdőjelezzik meg. Agamben (1998) pedig egyenesen a tábor és a kizárásra épülő panoptikum előtti modell visszatérését vizionálja. A felügyelet a társadalmi osztályozás (Donaldson és Wood 2004) egy módozata, amely leginkább annak kikényszerített formáján alapul. Az, hogy mi az, ami kint van vagy bent, hogy mi az, amit társadalmi tekintetünk, a hatalmon alapuló kategorizáció kérdése, amelyet alapos vizsgálatnak kell alávetni.

Még csak „a kezdetén vagyunk valaminek” (Deleuze 1992: 7), de, ahogyan arra Foucault rámutatott, mi magunk bizonyos dolgok összegződése is vagyunk, ezért az a legfontosabb, hogy a (mai és jövőbeli) szubjektum tanulmányozásakor Foucault genealogikus módszerét komolyan vegyük. De Foucault öncélú méltatása helyett inkább arra van szükség, hogy olyan kapcsolatot alakítsunk ki vele, amelynek köszönhetően a létező gondolkodási sémákat kihívások elé állíthatjuk és lerombolhatjuk (Armstrong 1995).

Egyesek (például Poster) kudarcra lenyűgözően termékeny kudarc volt; ugyanakkor úgy vélem, Simonnak (2004) igaza volt abban, hogy a panoptikusság deleuze-i kritikájához kell visszatérünk, amely a mindössze hét oldalon kitágítja a *Felügyelet és büntetés* koncepcióját, méghozzá messze meggyőzőbben, mint a témában született művek többsége. Amennyiben azonban a kód vagy a *protokoll* jelenti az új diszpozítívot, akkor ezek árnyaltabb elméleti kidolgozására és alaposabb vizsgálatára lesz majd szükség. Ha új nyelvezetet szeretnénk találni az élet és a technológia viszonyának megragadására, akkor – szemben a médiakutatással és a *surveillance studies*-zal, amely erre nem igazán hajlik – el kell távolodnunk Deleuze és Guattari homályos poétikájától, amely még mindig Marxra próbál támaszkodni, mivel az akadémiai közeg tévesen értelmezett morális küldetésének jegyében fogant, és amelyet foglyul ejtett a modernitás Foucault által diagnosztizált börtöne, és fel kell váltani egy olyan megközelítéssel, amelynek talaján állva képesek lehetünk a jelen (és talán a jövő) genealógiáját létrehozni. E téren a *surveillance studies* posztfoucault-iánus képviselői szempontjából a cselekvőhálózat-elmélet tűnik a legígéretesebb vállalkozásnak, mert egyedül ez a megközelítés képes egyszerre a genealógiai vizsgálatból származó módszertani eredményeket alkalmazni és az elemzés irányának meghatározásából a morális előfeltevéseket kizárni.

Fordította Fáber Ágoston

Hivatkozott irodalom

- Agamben, Giorgio (1998): *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Alford, C. Fred (2000): Would it Matter if Everything Foucault Said about Prison were Wrong? *Discipline and Punish* after Twenty Years. *Theory and Society* 29(1): 125–146.
- Armstrong, David (1995): The Rise of Surveillance Medicine. *Sociology of Health & Illness* 17(3): 393–404. Interneten: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9566.ep10933329/pdf>.
- Ball, Kirstie (2002): Elements of Surveillance. A New Framework and Future Directions. *Information Communication and Society* 5(4): 573–590.
- Bartky, Sandra Lee (1988): Foucault, Femininity and the Modernisation of Patriarchal Power. In *Feminism and Foucault*. Irene Diamond és Lee Quinby (szerk.). Boston: Northeastern University Press, 61–86.
- Baudrillard, Jean (1983): *Simulations*. New York: Semiotext(e).
- Baudrillard, Jean (1987 [1977]): *Forget Foucault!* New York: Semiotext(e).
- Bauman, Zygmunt (1991a): *Modernism and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1991b): *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Bentham, Jeremy (1791): *Panopticon; or the Inspection-House*. 2 kötet. London: T. Payne.
- Bogard, William (1996): *The Simulation of Surveillance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyne, Roy (2000): Post-Panopticism. *Economy and Society* 29(2): 285–307.
- Coleman, Roy (2003): Images from a Neoliberal City. The State, Surveillance and Social Control. *Critical Criminology* 12 (1): 21–42. Interneten: <http://www.observatoriodeseguranca.org/files/surveillance%20and%20social%20control.pdf>.
- Dandeker, Christopher (1990): *Surveillance, Power and Modernity*. Cambridge: Polity.
- Deleuze, Gilles (1997 [1990]): Utóirat az ellenőrzés társadalmához. In *Buldózer. Médiaelméleti antológia*. Sugár János (szerk.). Budapest: Média Research Alapítvány. Interneten: <http://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm#cim2>.
- Deleuze, Gilles és Félix Guattari (1987): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Donaldson, Andrew és David Wood (2004): *Surveilling Strange Materialities. The Evolving Geographies of FMD Biosecurity in the UK. Environment and Planning D: Society and Space* 22(3): 373–91.
- Douglas, Mary (1996): *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Harmondsworth: Penguin.
- Dubbeld, Lynsey (2003): Observing Bodies. Camera Surveillance and the Significance of the Body. *Ethics and Information Technology* 5(3): 151–162. Interneten: <http://www.d.umn.edu/~schl0459/CS4993/Synopsis.pdf>.
- Elden, Stuart (2003): Plague, Panopticon, Police. *Surveillance & Society* 1(3): 240–253. Interneten: [http://www.surveillance-and-society.org/articles1\(3\)/ppp.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles1(3)/ppp.pdf).
- Elmer, Greg (2003): A Diagram of Panoptic Surveillance. *New Media and Society* 5(2): 231–247.
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (1999 [1976]): *A szexualitás története 1. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2001 [1984]): *A szexualitás története 3. Törődés önmagunkkal*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (1994b [1973]): La société punitive. Előadás a Collège de France-on. Ugyancsak megjelent itt: *Dits et Ecrits 1954–1988, Vol 2*. Párizs: Editions Gallimard, 456–470.
- Foucault, Michel (1994b [1973]): La vérité et les formes juridiques. Előadás és kerekasztal a Rio de Janeiro-i Katolikus Egyetemen, május 21–25. Ugyancsak megjelent itt: *Dits et Ecrits 1954–1988, 2. kötet*. Párizs: Editions Gallimard, 538–646.
- Foucault, Michel (1994 [1978]): Precisions sur le pouvoir: reponses a certaines critiques. Interjú P. Pasquinoval. *Aut-Aut*, 167–168, 3–11. Szintén megjelent itt: *Dits et Ecrits 1954–1988, 2. kötet*. Párizs: Editions Gallimard, 625–635.
- Galloway, Alexander (2004): *Protocol. How Control Exists After Decentralization*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gandy, Oscar H. Jr. (1993): *The Panoptic Sort. A Political Economy of Personal Information*. Boulder, CO: Westview Press.
- Giddens, Anthony (1985): *The Nation State and Violence*. Cambridge: Polity.
- Garland, David (2001) *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gordon, Neve (2002): On Visibility and Power. An Arendtian Corrective of Foucault. *Human Studies* 25(2): 125–145.
- Graham, Stephen (1998): Spaces of Surveillant Stimulation. New Technologies, Digital Representations, and Material Geographies. *Environment and Planning D: Society and Space* 16(4): 483–504.
- Graham, Stephen és David Wood (2003): Digitising Surveillance. Categorisation, Space, Inequality. *Critical Social Policy* 23(2): 227–248.
- Haggerty, Kevin D. és Richard V. Ericson (2000): The Surveillant Assemblage. *British Journal of Sociology* 51(4): 605–622.
- Hannah, Matt (1997): Imperfect Panopticism. Envisioning the Construction of Normal Lives. In *Space and Social Theory*. Georges Benko és Ulf Strohmayr (szerk.). Oxford: Blackwell, 344–359.
- Herbert, Steve (1996): The Geopolitics of the Police. Foucault, Disciplinary Power and the Tactics of the Los Angeles Police Department. *Political Geography* 15(1): 47–57. Interneten: http://www.elsevier.com/locate/jpgq/1996_The_geopolitics_of_the_police_Foucault_disciplinary_power_and_the_tactics_of_the_Los_Angeles_Police_Department.pdf.
- Hier, Sean P. (2003): Probing the Surveillant Assemblage. On the Dialectics of Surveillance Practices as Processes of Social Control. *Surveillance & Society* 1(3): 399–411. Interneten: [http://www.surveillance-and-society.org/articles1\(3\)/probing.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles1(3)/probing.pdf).
- Himmelfarb, Gertrude (1965): The Haunted House of Jeremy Bentham. In *Ideas in History. Essays Presented to Louis Gottschalk by his Former Students*. Richard Herr és Harold T. Parker (szerk.). Durham, NC: Duke University Press, 199–238.
- Hope, Andrew (2005): Panopticism, Play and the Resistance of Surveillance. Case Studies of the Observation of Student Internet Use in UK schools. *British Journal of Sociology of Education* 26(3): 359–373.
- Hunt, Alan (1996): *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hunt, Alan (1999): *Governing Morals. A Social History of Moral Regulation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, Alan (2004): Getting Marx and Foucault into Bed Together! *Journal of Law and Society* 31(4): 592–609.
- Ignatieff, Michael (1989): *A Just Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750–1850*. Harmondsworth: Penguin.
- Introna, Lucas D. és David Wood (2004): Picturing Algorithmic Surveillance. The Politics of Facial Recognition Systems. *Surveillance and Society* 2(2–3): 177–198. Interneten: [http://www.surveillance-and-society.org/articles2\(2\)/algorithmic.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles2(2)/algorithmic.pdf).

- Jacobs, James B. (1977): *Stateville. Penitentiary in Mass Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Jay, Martin (1993): *Downcast Eyes. The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. Berkeley: University of California Press.
- Jones, Richard (2000): Digital Rule. Punishment, Control And Technology. *Punishment and Society* 2(1): 5–22.
- Kaschadt, Katrin (2002): Jeremy Bentham – The Penitentiary Prison or Inspection House. In *CTRL [SPACE]. Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*. Thomas Y. Levin, Ursula Frohne és Peter Weibel (szerk.). Karlsruhe – Cambridge, MA: ZKM – MIT Press, 114–119.
- Koskela, Hille (2000): “The Gaze Without Eyes”. Video-surveillance and the Changing Nature of Urban Space. *Progress in Human Geography* 24(2): 243–265.
- Koskela, Hille (2003): “Cam Era” – The Contemporary Urban Panopticon. *Surveillance & Society* 1(3): 292–313. Interneten: [http://www.surveillance-and-society.org/articles1\(3\)/camera.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles1(3)/camera.pdf).
- Latour, Bruno (1999 [1991]): *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Budapest: Osiris.
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, John (1994): *Organizing Modernity*. Oxford: Blackwell.
- Lessig, Lawrence (2000): *Code – and Other Laws of Cyberspace*. New York: Basic Books.
- Levin, Thomas Y., Ursula Frohne és Peter Weibel (szerk.) (2002): *CTRL [SPACE]. Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*. Karlsruhe – Cambridge, MA: ZKM – MIT Press.
- Lianos, M. (2001): *Le Nouveau Contrôle Social. Toile institutionnelle, normativité et lien social*. Párizs: L’Harmattan.
- Lianos, Michalis (2003): Social Control after Foucault. *Surveillance & Society* 1(3): 412–430. Interneten: [http://www.surveillance-and-society.org/articles1\(3\)/AfterFoucault.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles1(3)/AfterFoucault.pdf).
- Lianos, Michalis és Mary Douglas (2000): Dangerization and the End of Deviance. The Institutional Environment. *British Journal of Criminology* 40(2): 261–278. Interneten: <http://people.sfx.ca/dmacdona/Soci%20250%20ONLINE/Dangerization%20and%20the%20end%20of%20deviance.pdf>.
- Lyon, David (1993): An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory. *The Sociological Review* 41(4): 653–678.
- Lyon, David (1994): *The Electronic Eye. The Rise of the Surveillance Society*. Cambridge: Polity – Blackwell.
- Lyon, David (2001): *Surveillance Society. Monitoring Everyday Life*. Buckingham: Open University Press.
- Lyon, David (2014 [2002]): Surveillance Studies: láthatóság, mobilitás és fenetikus rögzítés. *Replika* (89): 15–20.
- Lyon, David (szerk.) (2002): *Surveillance as Social Sorting. Privacy, Risk and Automated Discrimination*. London: Routledge.
- Lyon, David (2003): *Surveillance after September 11th*. Cambridge: Polity.
- McCahill, Mike (2001): *The Surveillance Web. The Rise of Visual Surveillance in an English City*. Devon: Willan.
- McCorkhill, Jill A. (2003): Surveillance and the Gendering of Punishment. *Journal of Contemporary Ethnography* 32(1): 41–76. Interneten: <http://www.sagepub.com/newman7study/articles/McCorkel.pdf>.
- McGillivray, David (2005): Fitter, Happier, More Productive: Governing Working Bodies through Wellness. *Culture and Organisation* 11(2): 125–138.
- Markus, Thomas A. (1993): *Buildings and Power. Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*. London: Routledge.
- Marx, Gary T. (1988): *Undercover*. Berkeley: University of California Press.
- Marx, Gary T. (2014 [2003]): Mi új az „új felügyeletben”? Változás és folytonosság osztályozása. *Replika* (89): 21–42.
- Mathiesen, Thomas (1997): The Viewer Society. Michel Foucault’s “Panopticon” Revisited. *Theoretical Criminology* 1(2): 215–233.
- Morgan, Matthew J. (2004): The Garrison State Revisited. Civil-military Implication of Terrorism and Security. *Contemporary Politics* 10(1): 5–19.
- Mottier, Véronique (2001): Foucault Revisited. Recent Assessments of the Legacy. *Acta Sociologica* 44(4): 329–336.
- Murakami Wood, David és Stephen Graham (2006): Permeable Boundaries in the Softwaresorted Society. Surveillance and the Differentiation of Mobility. In *Mobile Technologies of the City*. Mimi Sheller és John Urry (szerk.). London: Routledge, 177–191.
- Nellis, Mike (2005): Out of this World. The Advent of the Satellite Tracking of Offenders in England and Wales. *The Howard Journal* 44(2): 125–150.
- Norris, Clive (2003): From Personal to Digital. CCTV, the Panopticon and the Technological Mediation of Suspicion and Social Control. In *Surveillance as Social Sorting. Privacy, Risk and Automated Discrimination*. David Lyon (szerk.). London: Routledge, 249–281.
- Norris, Clive és Gary Armstrong (1999): *The Maximum Surveillance Society. The Rise of CCTV*. Oxford: Berg.

- Norris, Clive, Jade Moran és Gary Armstrong (1998): Algorithmic Surveillance. The Future of Automated Visual Surveillance. In *Surveillance, Closed Circuit Television and Social Control*. Clive Norris, Jade Moran és Gary Armstrong (szerk.). Aldershot: Ashgate, 255–275.
- Pecora, Vincent P. (2002): The Culture of Surveillance. *Qualitative Sociology* 25(3): 345–358.
- Porter, Sam (1996): Contra-Foucault. Soldiers, Nurses and Power. *Sociology* 30(1): 59–78.
- Poster, Mark (1990): *The Mode of Information. Poststructuralism and Social Context*. Cambridge: Polity.
- Poster, Mark (1996): Databases as Discourse; or, Electronic Interpellations. In *Computers, Surveillance and Privacy*. David Lyon és Elia Zureik (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 175–192.
- Rose, Nikolas (2000): The Biology of Culpability. Pathological Identity and Crime Control in a Biological Culture. *Theoretical Criminology* 4(1) 5–34. Interneten: <http://www.uk.sagepub.com/tibbetssess/study/articles/05/Rose.pdf>.
- Rule, James B. (1973): *Private Lives, Public Surveillance. Social Control in the Information Age*. London: Allen Lane.
- Shearing, Clifford D. és Philip C. Stenning (1985): From the Panopticon to Disney World. The Development of Discipline. In *Perspectives in Criminal Law*. Anthony N. Doob és Edward L. Greenspan (szerk.). Toronto: Canada Law Books, 335–349. Interneten: http://ross.mayfirst.org/files/from-panopticon-to-disney_0.pdf.
- Short, Emma és Jason Ditton (1998): Seen and Now Heard. Talking to the Targets of Open Street CCTV. *British Journal of Criminology* 38(3): 404–428.
- Simon, Bart (2004): The Return of Panopticism. Supervision, Subjection and the New Surveillance. *Surveillance & Society* 3(1): 1–20. Interneten: [http://www.surveillance-and-society.org/articles3\(1\)/return.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles3(1)/return.pdf).
- Simon, Jonathan és Malcolm Feeley (1994): Actuarial Justice. Power/Knowledge in Contemporary Criminal Justice. In *The Future of Criminology*. David Nelken (szerk.). London: Sage, 173–201.
- Staples, William G. (1994): Small Acts of Cunning. Disciplinary Practices in Contemporary Life. *The Sociological Quarterly* 35(4): 645–664.
- Stenson, Kevin (2005): Sovereignty, Biopolitics and the Local Government of Crime in Britain. *Theoretical Criminology* 9(3): 265–287.
- Thrift, Nigel és Shaun French (2002): The Automatic Production of Space. *Transactions of the Institute of British Geographers* 27(4): 309–335.
- Torpey, John (2000): *The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vaz, Paulo és Fernanda Bruno (2003): Types of Self-Surveillance. From Abnormality to Individuals 'at Risk'. *Surveillance & Society* 1(3): 272–291. Interneten: [http://www.surveillance-and-society.org/articles1\(3\)/self.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles1(3)/self.pdf).
- Ventura, Holly E., J. Mitchell Miller és Mathieu Deflem (2005): Governmentality and the War on Terror. FBI Project Carnivore and the Diffusion of Disciplinary Power. *Critical Criminology* 13(1): 55–70.
- Voruz, Véronique (2005): The Politics of *The Culture of Control*. Undoing Genealogy. *Economy and Society* 34(1): 154–172.
- Weibel, Peter (2002): Pleasure and the Panoptic Principle. In *CTRL [SPACE]. Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*. Thomas Y. Levin, Ursula Frohne és Peter Weibel (szerk.). Karlsruhe – Cambridge, MA: ZKM – MIT Press, 206–223.
- Yar, Majid (2014 [2003]): Panoptikus hatalom és a látás patológiázása. A foucault-i tézisre adott kritikai reflexió. *Replika* (89): 83–100.
- Zuboff, Soshana (1988): *In the Age of the Smart Machine*. New York: Basic Books.